

Texty a kontexty

Pár poznámek z hlediska komparativních studií

Petr A. Bílek

Je dobře doložitelné, že vše lze srovnávat se vším. Gibraltarská skála vykazuje snad až překvapivé množství podobností se zvrásněním lidské šedé kůry mozkové. Otázkou však je, jak produktivní – z hlediska relevantních výsledků – takovéto srovnání může být a k čemu je lze jako důkaz, příklad či metodologické východisko použít. Komparace se nevyhnutelně dotýká otázek totožnosti a jinakosti srovnávaných entit. Etablování různých chápaných konceptů intertextovosti v zakladatelských pracích M. Bachtina, J. Kristevy či G. Genetta a jejich následovníků dodalo komparativním studiím řadu nových impulsů, které překročily původní hranice doložitelného „vlivu“ či konceptu generální literatury: představa vesmíru textů, které v něm volně či na předem ustanovených trajektoriích putují a přiblížením se k sobě si nasvěčují ty rysy, které u jedinečně pojatého díla zůstaly nepovšimnuty, poskytla zcela nově aranžovaný materiál ke komparativnímu bádání. Tento přístup byl ještě umocněn nástupem *cultural studies*, které eliminovaly hranice žánrů, regionů, epoch či médií, jimiž je sdělení neseno. Zároveň ale konjunktura *cultural studies* už v devadesátých letech minulého století nutně implikovala otázku funkčního ohraničení toho, co je komparováno. Prolomení hranice mezi materiálem „vysoké“ a „nízké“ literatury a kultury vneslo zpět do našeho uvažování otázku vztahu mezi textem a jeho kontexty. Pop-kultura je totiž doložitelně kontextově citlivější a nabízí tudíž mnohem solidnější závěry ohledně pragmatické dimenze kulturního díla: zatímco Holanova sbírka (např. *Bolest*, 1965) je vydatně vyvázána z kontextu dobové řeči či diskursivních formací a transformací, pak třeba příběh *Jak krtek ke kalhotkám přišel* (1957) je mnohem relevantněji propojen s dobově sdílenou sférou hodnot. A vývoj tohoto žánrového příběhu vypovídá i mnohem více o pragmatické dimenzi: zatímco z faktu, v kolika výtiscích dílo „vysoké“ literatury vyšlo či kolika recenzních ohlasů se mu dostalo, lze vyvozovat jen velice zprostředkované a silně konstruované závěry, ztráta krtkovy schopnosti mluvit plynule česky zřetelně vypovídá o posunu distribučního fungování: krtek se v šedesátých letech stává exportní entitou a jeho kníkávé zvuky nevyžadují v zemích, kde je distribuován, dabing.

V úvodu k vlivnému metodologickému sborníku *Theoretical Issues in Literary History* z roku 1991 jeho editor David Perkins píše:

Kontextová vysvětlení nemohou nikdy vést k závěrům. Zprostředkování skrze cesty vedoucí od údajného kontextu k textu je nevyřešitelným problémem. Tyto cesty nelze plně poznat, a i kdyby takové poznání bylo možné, evidence všech stop by se nevešla do žádné knihy. Takovýto úkol je nekonečný, neboť každé spojení ve zprostředkujícím řetězci by vyžadovalo specifikaci těchto zprostředkování. Navíc je kontext jakéhokoli textu nekonečný, a proto každá kontextualizační studie nabízí pouze fragmenty kontextu a literární historik pak nutně musí vysvětlit, proč právě dané fragmenty získaly privilegium toho, že se jim věnuje pozornost. Jiná studie může umístit stejný text či prvek textu do obdobně relevantních, ale přitom naprosto odlišných kontextů a sítí zprostředkování. Pokud nedokážeme takto různorodé studie syntetizovat, musíme pak obvykle přiznat, že nevíme, která z nich je správná a zda vůbec některá z nich má pravdu. Historický kontextový výklad literárních textů zcela spočívá na víře či na tušení pravděpodobnosti, jež však nemůže být doložena. Kontextový výklad navíc závisí na konkrétním modelu dějinného vývoje. Mezi událostmi, které jsou vnímány jako kontext, a událostí, kterou vysvětlují, musí být kontinuita či příčinné spojení. Pokud preferujeme – což postmoderní historikové často činí – modely reality založené na diskontinuitě událostí, je kontextový výklad logicky nemožný. A pochybnost celého snažení nevyhnutelně vytane ještě více, pokud v duchu postmoderní historiografie zdůrazníme, nakolik jsou „událost“ i „kontext“ konstruovány samotným historikem.

A přece se postmoderní literární historikové věnují kontextovým studiím. Využívají je, aby narušily dějinné generalizace. Předvádějí různorodé kontexty (regionální, místní, třídní, profesní, institucionální), které se otiskly do minulého života, a různé specifické realie, těmito kontexty utvářené. Ať je předmětem historického zkoumání cokoli, rozpadá se takovýto předmět na nekonečné množství různorodých předmětů, heterogenních částečností. Období, hnutí, tradice, využívané dosud literárním historikem k syntetizaci děl, jsou nyní obvykle chápány jako nereálné hypotézy. Uznává se, že se bez nich literární historie může stěží obejít; jsou tedy s politováním odsuzovány či využívány jako odrazový můstek, od něhož se lze dobrat poznání mnohosti, rozdílu či částečnosti, jež odpovídá našemu vnímání skutečnosti. A ruku v ruce s tím jde pocit, že narativní literární historie musí vytvářet falešné koherence zcela nekoherentního materiálu (Perkins 1991: 5-6).

Provozování textů a jejich kontextů se tak jeví jako nemilý paradox soudobého literárněhistorického uvažování: toto provozování nemůže fungovat „dobře“, a přitom se jeví jako nevyhnutelné. Jistý typ konstruování kontextu potřebujeme evidentně jako vymezuující a ohraničující rámec textu. Je jen třeba přeznačit si atributy, jež textu a jeho kontextům připisujeme: tam, kde tradiční literární historie zrozená v tainovském pozitivismu chápe text jako „nejistý“, k vyřešení vyzývající, zatímco jeho kontext (realita) se jeví jako „jistý“, evidentní a uchopitelný, velí posuny v konceptech obecné i literární historie v posledních desetiletích umístit atribut „nejistý“ k oběma entitám. Snad dokonce tak, že kontext textu je mnohem nejistější než samotný text.

Situaci ale nelze vyřešit tak, že se budeme držet „jistějšího“ textu a vratkou půdu nejistých kontextů budeme eliminovat. Uvažování o literatuře je založeno na poněkud jiné institucionální i paradigmatické dimenzi než jazykověda saussurovského typu. Ta slibuje porozumění jádru (jazykovému systému), které je pak jistě využitelné i pro konkrétní užití jazyka (promluvy). „Vysoká“ literatura má jednak mnohem výrazněji nastavený – byť valnou částí metodologií 20. století spíše utlumovaný – aspekt jednosti, tj. jedinečnosti a neopakovatelnosti každého textu. Zároveň ale – a zde je opět jistý paradox – se výsledné porozumění jedinečnému textu může jevit jako příliš „málo“. Takovýchto velkých a podstatných textů jsou ve světě tisíce. Rezultativní potenciál zobecňujících pojmů typu „literárnost“ či „fikčnost“ se neukázal jako příliš produktivní. Užití literatury v běžném společenském provozu nevyhnutelně vede k očekávání, že nám jistý souhrn literárních děl nabídně něco více než jen výkladovou zprávu o každém z těchto jedinečných děl. Rezultativní potenciál i v této oblasti zřetelně směřuje ke kontextu: v rámci „postmoderních“ přístupů se skrze díla sice už nedozvídáme o duchu doby či duchu národa, ale jsme schopni vidět, re-konstruovat a analyzovat dobovou řeč či diskurzivní formace a transformace a další částečné a rozdílové produkty, k nimž nás literární díla vedou.

Koncept světové literatury jako společenství velikých děl, vystoupivších jakousi emanací z jednotlivých kontextů autorského díla, z dobových, mediálních, žánrových kontextů, ale i z kontextů jednotlivých národních literatur, geografických areálů a z kontextů „pozdějších životů“ těchto děl, tj. z kontextů průběžné recepce a aplikovaných metodologií jejich čtení, je již dnes zcela neudržitelný, byl-li kdy vůbec použitelný. Nedokážeme-li postihnout a přesvědčivě popsat mechanismy takového překračování kontextu směrem k výlučnému parnasu či pantheonu toho nejlepšího, co lidstvo vytvořilo, je celý předpoklad „světové literatury“ v duchu Perkinsovy argumentace vyložitelný jen jako produkt víry či intuice. I soudobé pokusy, které namísto kategorií vlivu či duchovního významu využívají sofistickované koncepty intertextovosti, kulturního transferu či kulturní encyklopedie, zůstávají dosud ve stadiu ne zcela přesvědčivých řešení, jsou-li aplikovány globálně a univerzálně.

Otázka kontextu je, jak již bylo naznačeno, nejen záležitostí vědeckého bádání, ale také záležitostí akademického užití, především v pedagogickém prostoru. Zde, na velice citlivé hranici mezi vzděláním univerzálním (maturita) a již specializovaným oborovým univerzitním vzděláním, vzniká zajímavý prostor k vyplňování: jaký má být pro člověka, který stojí na předělu obou kategorií, poměr toho, co je schopen, vycvičen a ochoten dělat směrem dovnitř

jedinečného textu, a co je schopen produkovat z hlediska konstruování širších, mnohem vratších, ale také „užitečnějších“ kontextových abstrakcí a zobecnění. Kontextově univerzalizující tvrzení jsou ve společenském prostoru dnešní doby evidentně silnější než tvrzení o jediném a jedinečném díle: říkám-li „Shakespeare je takový a takový“, promlouvám prostě „více“ či s větší silou, než říkám-li pouze „*Sen noci svatojánské* je takový a takový“. A říkám-li „anglická literatura (renesance, Střední Evropa) je taková a taková“, promlouvám opět „více“ a „silněji“, než když zobecnuji jediné autorské dílo. I obecná historie každodennosti se musela nevyhnutelně, chtěla-li se prosadit ve společenském prostoru, posunout od analýz jedinečných životů ke konceptům „středověkého člověka“, „renesančního člověka“, „barokního člověka“. Kontextová oblast má prostě větší univerzalizační potenciál a je, zdá se, společensky vnímána jako „užitečnější“ než sebezvrubnější znalost jediného textu; imperativní otázka „co z toho vyplývá?“ je pro soudobé uvažování o literatuře, zdá se, zcela stěžejní.

Může být zajímavé porozhlédnout se, jak je proporce textu a kontextu vymezena v kulturách, které mají silnou literární tradici a výraznou představu univerzálního vzdělání na maturitní úrovni. Jako „case study“ si volíme příklad Velké Británie. Místní instituce garantující maturitní náplň, *Qualifications and Curriculum Authority*, specifikuje dvě úrovně zkoušky z anglické literatury. Pro standardní úroveň AS i pro vyšší úroveň A v současné době stanovuje v rámci kritérií předmětu následující způsob posuzování úrovně znalostí, pochopení a dovedností:

1) v rámci úrovně AS má student prokázat znalosti a porozumění:

A) „minima čtyř textů z prózy, poezie a dramatu. Toto minimum má zahrnovat jednu Shakespearovu hru a alespoň jeden další text publikovaný před rokem 1900. Přečtené texty by měly mít dostatečnou substanci a kvalitu, aby umožnily seriózní uvažování o nich, a měly by být vytvořeny v angličtině;“

B) „tomu, jak se texty vztahují ke kontextům, v nichž byly vytvořeny;“

C) „různým způsobům, jimiž jsou texty interpretovány rozdílnými čtenáři, aby student ukázal pochopení pro různost významů a smyslu, jež se odvíjejí od čtenářových znalostí, zkušeností a idejí.“ (http://www.qca.org.uk/3060_5657.html, cit. 11. 6. 2006, 13:00).

2) v rámci specializovanější úrovně A je bod A) i C) totožný stejně jako původní formulace bodu B); navíc ale má maturant ještě prokázat znalosti a porozumění:

B) „tomu, jak se texty vztahují ke kontextům, v nichž byly vytvořeny, včetně kulturních a historických vlivů, které na tyto texty působily, a relevanci autorova života a jeho dalších děl;“

D) „významu literárních tradic, období a hnutí/směrů ve vztahu k textům, jimiž se zabývá;“

E) „vztahům a způsobům komparace jednotlivých textů“ (http://www.qca.org.uk/3060_5657.html, cit. 11. 6. 2006, 13:40).

Další specifikace cílů orientuje nižší úroveň AS především na znalosti ohledně struktury či stylu textu (textová analýza a výklad), zatímco vyšší úroveň A je opět specifikována kontextově a komparativně: maturant by měl být schopen A) „srovnávat důležité ucelené texty z hlediska toho, co mají společného a čím se od sebe liší“, a B) „syntetizovat své znalosti a dovednosti z hlediska stylů, kontextů a významů literárních textů“ (http://www.qca.org.uk/3060_5657.html, cit. 11. 6. 2006, 14:00). Z hlediska „váhy“, která stanoví poměr hodnocení schopností ohledně vnitřně textových a kontextových znalostí a dovedností, je kontextový pól oceněn 60–80 % pro výsledné hodnocení. Z uvedené specifikace požadavků na znalosti a dovednosti uchažečů na prahu univerzitního studia snad dostatečně zřetelně vyplývá ilustrativní důraz, který je kladen právě na komparativně-kontextové směřování. V průběhu posledních patnácti let se na tuto oblast přesouvá důraz z původních „tradičních“ a kontextových oblastí, koncipovaných jako ohraničená, autonomní a dle vlastních pravidel fungující pole: kontext doby (včetně podstatných společenských, historických, politických a kulturních procesů); kontext díla (autorský život či prostředí); kontext textu (z jakého média pochází); kontext jiných děl daného autora; literární kontext (včetně žánrů a stylů); jazykový kontext; kontext průběžné recepce díla a různých aplikovatelných metodologií jeho čtení. Takto „tradičně“ vymezované kontexty jsou re-konstruovatelné či konstruovatelné¹ nevyhnutelně různorodým metodologickým aparátem a s různou měrou kompletnosti i přesvědčivosti. Ani zdánlivě uchopitelný kontext průběžné recepce díla totiž vyčerpát nelze: dochovávají se nám doklady „profesionálních“ konkretizací a čtení (literární kritik, literární historik, příležitostně autor sám), ale mimo sféru dostupnosti se ocitá celý hlavní proud recepce, tj. běžné nerezultativní čtení, a to nejen „amatérů“, čili čtenářské veřejnosti, ale i „profesionálů“, kteří logicky netematizují ani neracionalizují veškerá svá čtení.² Obdobně i jazykový kontext jistého období není vyjádřitelný rekonstrukcí dobové normy, ale měl by nutně zahrnovat i veškerou frazeologii dobové řeči, floskule, výrazová klíšé, ale také dobově senzitivní slova, jež může konstruovat třeba jen diskurzivní prostor jednoho časopisu ve velice krátkém časovém úseku.³ A vratkost jakýchkoli kontextových konstruktů se ukazuje již po desetiletí zcela přesvěd-

¹ Laskavý čtenář nechtě preferuje výraz, který je jeho metodologickému směřování bližší.

² O tom, že Miroslav Červenka byl náruživým čtenářem detektivek či fantasy žánru, vědí lidé z jeho okolí, ale v celém jeho rozsáhlém díle je z této záliby patrných jen několik stop, viditelných navíc nejspíš jen tehdy, když víme, co máme hledat.

³ V českém kontextu poloviny šedesátých let 20. století je např. patrný zcela jiný repertoár

čivě při pokusech tematizovat široké, různorodé a nesmírně polyfonní kontexty typu „kontext doby“. Znalost minulostního kontextu se může jevit jako prostor esenciální, v němž jádro vytváří fakticita. Problematika kontrafaktuální historie, rozvíjená smysluplně v posledních desetiletích, ale také evidentní hermeneutický rámec, kdy jako „tvrdá fakta“ vystupuje z toku dějin teprve to, co již má oporu v našem výchozím rozumění, jakoukoli esenciálnost minulostního kontextu vyvracejí. Minulostní kontext doby je nevyhnutelně vytvářen prostřednictvím zobecňujících, abstrahujících propozic o minulosti, které jsou konstruovány i z hlediska jejich přijatelnosti: jako sémanticky či jinak relevantní se jeví to, co přispívá k potenciálu celostného modelu, který splňuje požadavky přesvědčivých lineárních systémů.

Předpoklad kontextu vytváří produktivní sémantické pole, v němž je literární dílo zhodnocováno: váže se někam skrze dílo autorské, skrze přínaléžitost žánrovou, směrovou, dobovou a jinou, a zároveň tyto širší celky synekdochicky (*pars pro toto*) re-prezentuje, má jejich jisté rysy v sobě zakódovány jako stopy. Kontext je zároveň – a nemusíme být právě zastánci dekonstruktivních přístupů – strukturálně nenasycený: permanentní dluhy, které jakýkoli konstrukt kontextu připomíná, vytvářejí pak i nadindividuální narativ našeho uvažování o literatuře, v němž každý nový přístup více či méně vychází z řešení tohoto dluhu: interpret předvádí schopnost dosadit na místo původní položky „má dáti“ rezultativní položku „dal“. A v takto narativně vystavěném prostoru re-konstruujeme materiál, který už sám o sobě byl v dobovém kontextu provázán do složitých vztahů diskurzivních formací a transformací, které nejsou ani v literatuře čirým vyzařováním moudrých idejí, ale soubojem různorodých diskurzivních činností o sílu hlasu, dopadu a vlivu.

Tento aspekt kontextového přístupu nás vede nejen k obezřetnosti ohledně konstruování jakýchkoli uzavřených literárních či kulturních celků, založených na jazykovém, areálovém či dobovém kritériu, ale i na celcích ohraničujících sféry nadčasového a časového, vysokého a nízkého či centrálního a periferního: časová stalinistická poezie českého kontextu první poloviny padesátých let 20. století se po letech jeví paradoxně jako vydatnější a z dnešního hlediska relevantnější, nadčasovější výkladový materiál než zdánlivě méně časová, univerzálně „lidsky“ orientovaná poezie druhé poloviny padesátých let. Přínos metodologií sjednocených pod nálepkou *cultural studies* spočívá dnes již zřetelně ve schopnosti vyvázat dílo ze zdánlivě bezpečného, jakoby evidentního, ale ne vždy výkladově vydatného kontextu autorského díla či děl

klíčových slov v časopisu *Tvář a* v časopisu *Orientace* nebo *Plamen*. Otázka „váhy“ těchto slov, tj. potenciálu jejich cesty „ven z časopisu“ a dopadu nad rámec autorského okruhu, je již velice těžko re-konstruovatelná.

dané doby, a v nabídce možnosti vevázat takové dílo do srovnávacích kontextových vazeb podložených jen třeba prostou časovou koexistencí. Básnická sbírka se potom nejvíe již jen jako pokus o relativní posun vývoje poetiky nebo tematiky autorské či v rámci básnictví vůbec, ale jako pokus prosadit se v diskurzivním prostoru, v němž se ozývá i řeč soudobé i minulé politiky, médií či pop music.

Komparativním přístupům se nabízí lákavá, byť metodologicky ošemetná a k cíli ne vždy vedoucí cesta z uzavřených celků zkonstruovaných tradicí a se zřetelem na homogennost následně udržovaných. Navenek se tato cesta může jevit jako ono pejorativní „everything goes“. Cokoli jde v době, jež přijala metodologickou rozkolísanost a materiálovou nezřetelnost, jistě zkusit. Ne vše se ovšem ukazuje jako nosné, produktivní, rezultativní. Rozkolísanost přístupů si pro výukovou praxi paradoxně o to více říká o společný jazyk, jenž je zajišťován vytvářením kanonizovaných děl, terminologických slovníků, ale i – třeba dobově módních, nicméně všemi čtených – konceptuálních teoretizací. Nejde o nevyhnutelně autoritativní a institucionální tlak; jde o vytvoření podmínek, abychom byli schopni spolu vůbec mluvit. V takto vybudovaném prostoru společné řeči se lze pak pohybovat jakkoli napříč, pohybem nejen lineárně kauzálním, ale třeba Brownovým. A vůle přijmout vzájemnou dohodu sice arbitrární, založenou na přijetí podmínek konstruování tam, kde se dlouho jevila možnost objevování substancí a esencí, je funkčnějším a smysluplnějším východiskem než víra, že existují celky typu „světová literatura“.

Literatura:

- Beard, Adrian. *Texts and Contexts. Introducing Literature and Language Study*. London : Routledge, 2001.
- Bourdieu, Pierre. *The Logic of Practice*. Trans. by R. Nice. Cambridge : Polity, 1990.
- Bourdieu, Pierre. *The Field of Cultural Production. Essays on Art and Literature*. Ed. by R. Johnson. Cambridge : Polity, 1993.
- Colebrook, Claire. *New Literary Histories. New Historicism and Contemporary Criticism*. Manchester : Manchester University Press, 1997.
- Hines, John. *Voices in the Past. English Literature and Archeology*. Cambridge : D. S. Brewer, 2004.
- Rylance, Rick – Simons, Judy (eds.). *Literature in Context*. New York : Palgrave, 2001.
- Foucault, Michel. *The Archeology of Knowledge and the Discourse on Language*. Trans. by A. M. Sheridan Smith. New York : Pantheon, 1972.
- Papoušek, Vladimír – Tureček, Dalibor. *Hledání literárních dějin*. Litomyšl – Praha : Paseka, 2005.

Petr A. Bílek

Perkins, David (ed.). *Theoretical Issues in Literary History*. Cambridge : Harvard University Press, 1991.

Scherber, Peter. „Literární život jako téma literární historie“. *Česká literatura* 53, 2005, č. 4, s. 518–540.

White, Hayden. *The Content of Form. Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1987.

Young, Robert. *White Mythologies. Writing History and the West*. London : Routledge, 1990.

Summary

The article challenges the traditional notion of „world literature“ coined as a metaphysical complex of important texts. It de-constructs the seemingly obvious borders literary history used to arrange the material. Some scholarly and pedagogical approaches towards the role of the context in a classroom today are debated and analyzed. The article proposes a dynamic web of text-and-context constructs that are valued as relevant once they are able to offer new insights and generalizations.

Stať vznikla v rámci grantu MSM 6007665803: Dějiny novější české literatury v nadnárodních kontextech.